

УДК 343.9.01

Б. М. Головкін, доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ПОНЯТТЯ ЛАТЕНТНОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ ВІД ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ

У статті розглянуто питання збільшення ступеня уразливості жертв латентних злочинних посягань перед повторним заподіянням їм шкоди злочинцями, а також підвищення у зв'язку з цим ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола людей.

Ключові слова: жертви латентних злочинів, латентна віктимізація, віктимність.

Віктимізація належить до основних категорій віктимології. Над її розробкою працювало багато зарубіжних і вітчизняних кримінологів. Серед перших слід назвати Л. В. Франка, Д. В. Рівмана, В. І. Полубінського, В. Я. Рибальську, В. П. Коновалова, Г. І. Забрянського, Т. В. Варчук, К. В. Вишневецького, А. В. Майорова, С. М. Іншакова та ін. В Україні проблемою віктимізації у своїх працях займалися В. О. Туляков, О. М. Джужа, В. В. Голіна, В. С. Батиргарєєва, В. В. Василевич, С. М. Моїсєєв, О. Г. Кулик, О. М. Литвинов, О. М. Юрченко та ін. Науковим доробком перелічених вчених стало вироблення декількох підходів до розуміння віктимізації від злочинних посягань.

Найбільшої підтримки у науковому товаристві набуло визначення поняття «віктимізація», дане Л. В. Франком. Засновник радянської віктимології розумів віктимізацію як процес перетворення

особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат. При цьому Л. В. Франк розглядав віктимізацію як поняття, похідне від віктимності. Як впливає із його суджень, віктимізація піддаються особи, наділені віктимністю. Іншими словами, віктимізація – це процес перетворення потенційних жертв у реальних потерпілих від злочинів. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівні¹. До заслуг Л. В. Франка також слід віднести введення до наукового обігу термінів «потенційна», «евентуальна» й «латентна» жертви злочинних посягань. Під останньою розумілася особа, що реально постраждала від злочину, але в силу певних причин цей факт залишився невиявленим, прихованим від офіційного обліку. До латентних жертв мають бути віднесені і ті потерпілі від злочинів, яким закон надає право вибору – повідомляти чи не повідомляти про вчинене посягання².

Дещо по-іншому тлумачить віктимізацію Д. В. Рівман. На його думку, це процес реалізації потенційної віктимності особи у ході та результаті злочинного посягання. Стати жертвою злочину не може людина, яка до цього не мала потенційної віктимності. Віктимізація об'єднує як динаміку (реалізацію віктимності), так і статику (реалізовану віктимність). Це своєрідна матеріалізація суб'єктивних (особистих) та об'єктивних (ситуаційних) віктимних (віктимогенних) потенцій³.

У літературі зустрічаються й інші визначення віктимізації, як-от: формування (становлення) жертви як соціального типу; втягнення в орбіту злочинності як реальних, так і потенційних жертв на різних рівнях соціальної взаємодії⁴; загальна сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній групі) майнової, фізичної або моральної шкоди злочинами⁵.

¹ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе, 1977. – С. 8.

² Там само. – С. 82–83.

³ Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – С. 41, 80.

⁴ Варчук Т. В. Виктимологическое моделирование в криминологии и практике предупреждения преступности / Т. В. Варчук. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – С. 65.

⁵ Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 68.

Досить широке розуміння віктимізації пропонує В. В. Голіна. За його словами, віктимізація являє собою процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівнях, що підкоряється закону детермінації. Структурними складовими віктимізації є соціальні і психологічні чинники. Таким чином, пише В. В. Голіна, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежає виконання державою гарантованих конституцією прав і свобод громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, використання першого і другого аспектів злочинцями¹.

У новітніх працях російських кримінологів віктимізація розглядається як процес і результат підвищення рівня віктимності особи або певної соціальної групи. Як процес, що протікає у просторі і часі, віктимізація включає систему явищ, пов'язаних із формуванням злочинного мотиву, а саме: взаємодія із злочинцем в умовах конкретної життєвої ситуації; вчинення проти жертви насильницького злочину, що тягне за собою злочинні наслідки².

Узагальнюючи викладені точки зору, необхідно висловити деякі власні судження з цього питання. Насамперед недоцільно отожднювати поняття віктимологічної (віктимогенної) детермінації і віктимізації. Явища становлення жертви злочинця як соціального типу, виникнення (набуття) віктимності, формування віктимної поведінки охоплюються поняттям віктимогенної детермінації, а не віктимізації. Віктимогенна детермінація включає низку явищ і подій, пов'язаних із утворенням та реалізацією віктимності. Серед останніх: а) формування особи потенційної жертви та віктимогенної спрямованості її поведінки; б) дозлочинні зв'язки та відносини, що зумовлюють злочинний намір та вибір конкретної особи (соціальної

¹ Голіна В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. В. Голіна // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – №3 (50). – С. 187–188.

² Вишневецкий К. В. Криминогенная виктимизация социальных групп в современном обществе : монография / К. В. Вишневецкий. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – С. 77; Майоров А. В. Виктимологическая модель противодействия преступности : монография / А. В. Майоров. – М. : Юрлитинформ, 2014. – С. 76–77.

групи) у ролі жертви; в) вплив конкретної життєвої ситуації і віктимної поведінки жертви на реалізацію наміру.

У той же час навряд чи правильно зводити віктимізацію лише до процесу заподіяння шкоди злочинними посяганнями. Віктимізація виникає в результаті віктимогенної детермінації. Вона включає декілька взаємопов'язаних ланок: 1) підвищення рівня віктимності до соціально небезпечної межі; 2) реалізація підвищеної віктимності злочинними посяганнями; 3) накопичення у суспільстві наслідків вчинених злочинів, що сприяють повторній віктимізації жертв злочинних посягань.

Будемо виходити з того, що всі люди, які вступають у різного роду суспільні відносини і виконують необхідні соціальні ролі, тією чи іншою мірою ризикують стати жертвами злочинів, тобто мають потенційну віктимність середньостатистичного рівня. Однак ця віктимність може назавжди залишитися нереалізованою злочином, якщо її носії дотримуються правил особистої і майнової безпеки, свідомо або несвідомо не потрапляють у небезпечні ситуації. Іншими словами, якщо індивідуальна або групова віктимність знаходиться в межах соціально допустимої норми, то загроза злочинних посягань мінімальна, суто гіпотетична. Підвищення ступеня віктимності різних соціальних суб'єктів понад умовно допустиму межу відбувається у зв'язку із посиленням віктимогенних деформацій свідомості і поведінки широких верств населення, зростанням їх віктимної активності та ускладненням криміногенної ситуації у державі. Утворення критичної маси людей із сформованою віктимністю та суттєве поширення віктимної поведінки в суспільстві стимулюють кримінальну активність певної частини населення, створюють сприятливі умови для заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані. Після цього віктимізація переходить у стадію реалізації підвищеної віктимності різних суб'єктів суспільних відносин шляхом вчинення проти них злочинів. Між тим навіть реалізація віктимності далеко не завжди означає, що особа або інший соціальний суб'єкт об'єктивно вийшли із цього уразливого стану, втратили віктимність чи суттєво понизили її рівень до соціально допустимої межі. За різними даними, приблизно у полови-

ні випадків після злочинного посягання ступінь віктимності жертв, навпаки, підвищується, що створює загрозу повторного заподіяння їм шкоди злочинами. Так, за результатами віктимологічного опитування, проведеного Міжрегіональним Інститутом ООН з вивчення злочинності та правосуддя (UNICRI) у 36 країнах світу (2004–2005 рр.), у Великій Британії 50% жертв злочинів були віктимізовані двічі впродовж року, 5% вказали про п'ять і більше випадків віктимізації. У Нідерландах 43% жертв злочинів були віктимізовані двічі впродовж року. У США серед власників магазинів, які стали жертвами грабежів, 50% були віктимізовані двічі, ще 33% – три і більше разів¹. За даними віктимологічного опитування лабораторії кримінологічних досліджень ДНДІ МВС України у 2009 р., 35,9% респондентів стали жертвами злочинних посягань, із них 59% більше одного разу².

Останньою стадією віктимізації є накопичення в суспільстві наслідків злочинних посягань, що детермінують повторну віктимізацію. Сукупні наслідки вчинення злочинів проти фізичних та юридичних осіб включають не тільки акумуляцію спричиненої матеріальної, фізичної та моральної шкоди. Вони охоплюють стереотипні моделі мислення і посткримінальної поведінки жертв, що, серед іншого, виражаються у зверненні або незверненні до компетентних органів за відновленням порушених прав та відшкодуванням шкоди. Саме наслідки віктимізації корелюють із латентною злочинністю, а також із повторною віктимізацією від злочинних посягань. Це спонукає звернутися до розгляду таких взаємопов'язаних і водночас малодосліджених у кримінології питань, як жертва латентного злочину та латентна віктимізація від злочинних посягань.

Жертва латентного злочину – це невідома для уповноважених державних органів фізична чи юридична особа, якій фактично заподіяно шкоду протиправним посяганням, а також відома особа, що офіційно не визнана потерпілим. Латентний стан жертви

¹ Туляков В. А. Віктимология (социальные и криминологические проблемы) : монографія / В. А. Туляков. – Одеса : Юрид. лит., 2000. – С. 208–209.

² Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія / О. Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 206.

злочину визначається двома ознаками: невідомістю для органів державної влади, уповноважених здійснювати кримінальне провадження, або ж відомістю, однак офіційним невизнанням її у передбаченому законом порядку потерпілим від злочину.

Зміст поняття «жертва латентного злочину» полягає у нелегальному становищі постраждалих від злочину осіб, що унеможлиблює відновлення їхніх порушених прав і законних інтересів в офіційному порядку.

З одного боку, нелегальне становище жертви латентного злочину зумовлене її власною бездіяльністю, небажанням реалізувати права потерпілого у кримінальному провадженні. Ідеться про лінію посткримінальної поведінки жертви, що виражає незацікавлене ставлення до відновлення порушених злочином прав та відшкодування заподіяної шкоди в офіційному порядку. У той же час залишатися невідомими жертви злочину можуть унаслідок пасивної громадянської позиції інших осіб, поінформованих про подію, що містить ознаки злочину.

З другого боку, нелегальне становище жертви латентного злочину може бути результатом несправедливого поводження уповноважених органів державної влади із постраждалим від злочинів. Ідеться про незаконну діяльність службових осіб, що полягає у приховуванні від обліку заявленого злочину, а також інших незаконних процесуальних діяч, унаслідок яких порушуються права та законні інтереси потерпілих як учасників кримінального провадження.

Моментом виникнення стану латентності жертви є фактичне заподіяння злочином шкоди фізичній чи юридичній особі. Моментом припинення такого стану є правова легалізація постраждалої особи шляхом її встановлення та визнання потерпілим у кримінальному провадженні.

Установлення особи невідомої жертви злочину і визнання її потерпілим у кримінальному провадженні – це два самостійних, хоча і взаємопов'язаних етапи правозастосовчої діяльності. Якщо встановлення особи жертви злочину передбачає виявлення вчиненого злочину і його об'єкт, а також визначення постраждалого, то для прийняття рішення про визнання потерпілим у кримінальному провадженні необхідні надання фактичних даних про заподіяну шкоду

і правова оцінка обґрунтованості підстав для набуття процесуального статусу потерпілого¹. Згідно із ст. 55 КПК України права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого.

За загальним правилом, встановлення особи жертви злочину відбувається в момент звернення із заявою чи повідомленням будь-якої поінформованої особи до державних органів, уповноважених розпочати досудове розслідування. Самим зверненням заявник чи жертва злочину ініціюють кримінально-процесуальну діяльність, а подання заяви чи повідомлення про вчинений злочин по суті виступає приводом і підставою для початку кримінального провадження². Особа постраждалого може бути встановлена при самостійному виявленні працівниками правоохоронних органів з будь-якого джерела обставин, що свідчать про вчинений злочин. Жертва злочину може подати заяву про залучення як потерпілого під час кримінального провадження (досудового розслідування чи судового провадження). Передбачається також надання згоди особи на визнання потерпілим у кримінальному провадженні. У будь-якому разі дії зі встановлення особи постраждалого передують в часі початку кримінального провадження і тим паче визнанню особи потерпілим.

Процедура встановлення особи жертви злочину передбачає подання заяви (повідомлення) до органів досудового розслідування, її прийняття, реєстрацію у відповідному обліковому документі та розгляд (перевірку обґрунтованості і прийняття рішення до внесення відомостей до ЄРДР, що збігається із початком досудового розслідування). Датою подання заяв, повідомлень до державних органів, уповноважених розпочати досудове розслідування, вважа-

¹ Головкин Б. М. Поняття латентної жертви злочину у віктимології / Б. М. Головкин // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. – Х. : Право, 2013. – С. 75.

² Грошовий Ю. Актуальні проблеми кримінально-процесуальної теорії та проєкт КПК України [Електронний ресурс] / Ю. Грошовий, О. Капліна. – Режим доступу: www.info-prensa.com/article-759.html.

ється дата реєстрації заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення у журналі єдиного обліку. Заява чи повідомлення про вчинений злочин вважаються поданими з моменту попередження особи про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення¹.

Посткримінальна поведінка жертви злочину залежить від двох взаємопов'язаних чинників: 1) сприйняття і ставлення до події злочину і злочинця, що виражається у реалізації чи нереалізації публічного інтересу почати кримінальне провадження з метою притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб; 2) сприйняття і ставлення до заподіяної шкоди, що виражається у реалізації приватного інтересу щодо захисту своїх порушених прав та законних інтересів. Пасивна позиція жертв злочинних посягань, а також бездіяльність компетентних органів із виявлення вчинених злочинів на масовому рівні породжують «латентну віктимізацію».

До наукового обігу термін «латентна віктимізація» ввів Г. І. Забрянський. Досліджуючи питання активності потерпілих як джерела інформації про вчинений злочин, він приходив до висновку про існування явища неповідомлення громадянами про злочини, жертвами яких вони стали. Це явище отримало назву «латентна віктимізація»².

Дотепер було прийнято вважати, що латентна віктимізація відображає лише масштаби і наслідки латентної злочинності. На наш погляд, *латентна віктимізація – це процес збільшення ступеня уразливості жертв латентних злочинних посягань перед повторним заподіянням їм шкоди злочинами, а також підвищення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола людей.*

За змістом латентна віктимізація відображає процес утворення латентної злочинності і контингенту жертв латентних злочинів.

¹ Інструкція про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах прокуратури України заяв, повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення : затв. наказом Ген. прокурора України від 03.12.2012 р. № 125.

² Забрянский Г. И. Городская и сельская виктимизация: сходство и различия / Г. И. Забрянский // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью : сб. науч. тр. – Иркутск : Иркут. ун-т, 1988. – С. 16.

Певна частина таких жертв характеризуються підвищеною віктимністю. За формою прояву латентна віктимізація являє собою явище nereагування жертв (їх законних представників) та інших поінформованих суб'єктів на відомі факти вчинення злочинів. Це так звана заявительська пасивність жертв та інших обізнаних суб'єктів, що полягає у небажанні ініціювати кримінально-процесуальну діяльність, виступати у статусі заявника або потерпілого.

З кримінологічної точки зору латентна віктимізація має істотне значення для детермінації злочинності і злочинної поведінки, оскільки вона відіграє роль умови, що сприяє повторній віктимізації жертв злочинних посягань і кримінальній активності осіб, схильних до протиправної поведінки, а також підвищує рівень групової і масової віктимності в суспільстві.

Прояви латентної віктимізації можна класифікувати на окремі види: а) за змістом – первинна і повторна; б) за рівнем функціонування – індивідуальна, групова, масова; в) за часом утворення та дії – поточна і кумулятивна.

Первинна латентна віктимізація передбачає незвернення до правоохоронних і судових органів осіб, які стали жертвами злочинних посягань уперше. Зазначена бездіяльність жертв злочинних посягань у купі з продовженням віктимної поведінки призводять до того, що частина з них зазнають повторних злочинних посягань два і більше разів. Відбувається повторна віктимізація жертв латентних злочинів. З цього приводу у віктимології навіть існує поняття «природжена жертва».

Процес латентної віктимізації одночасно протікає на різних рівнях організації і здійснення суспільної взаємодії: на індивідуальному, груповому та масовому. Індивідуальний рівень включає статистичну сукупність одиничних латентних злочинних посягань і жертв цих злочинів. Груповий рівень охоплює перетворення у жертв латентних злочинів представників різних соціальних груп, об'єднаних за національною, професійною, расовою, етнічною, демографічними ознаками. Масовий рівень латентної віктимізації передбачає закономірне заподіяння шкоди певною категорією злочинів і злочинністю в цілому різним верствам населення.

Як процес, що протікає у просторі і часі, латентна віктимізація носить поточний характер. Однак її наслідки певний час містять ризики повторного заподіяння шкоди, тобто акумулюються.

Об'єктами латентної віктимізації виступають фізичні та юридичні особи, соціальні групи, держава, благам, правам та інтересам яких заподіяна шкода злочинними посяганнями, що залишилися поза офіційним обліком ЄРДР і без відповідної кримінально-правової оцінки.

Суб'єктами латентної віктимізації є жертви злочинних посягань (їх законні представники), інші соціальні суб'єкти, обізнані про подію злочину, що не звертаються до органів, уповноважених розпочати досудове розслідування, або суду.

Механізм латентної віктимізації складається із декількох взаємопов'язаних етапів: 1) заподіяння фактичної шкоди злочинами жертвам; 2) обізнаність жертв та інших суб'єктів про факт заподіяння злочином шкоди або подію злочину; 3) неповідомлення жертв та інших суб'єктів про відомі факти вчинених злочинів проти них або інших осіб; 4) підвищення рівня віктимності у певної частини жертв, що несе загрозу їх повторної віктимізації, а також створює умови для вчинення злочинів проти поки що потенційних жертв (невизначеного кола осіб).

Об'єктом дослідження латентної віктимізації виступають латентна злочинність, її масштаби та наслідки. Предметом дослідження є природа, тенденції та закономірності латентної віктимізації населення. Метою дослідження є формування віктимологічного напрямку і заходів скорочення латентної злочинності.

До завдань, які ставляться перед дослідженням латентної віктимізації, відносимо:

– визначення та аналіз основних показників вимірювання латентної віктимізації, а також дослідження особистості жертви латентного злочину;

– встановлення тенденцій і закономірностей поведінки віктимізованих жертв латентних злочинних посягань, зокрема: кореляційних та інших зв'язків між дозлочинною віктимною поведінкою та післязлочинною поведінкою жертви; між заявницькою пасивністю

жертви та її повторною віктимізацією; між попереднім досвідом віктимізації і повторною віктимізацією; наявності дозлочинних і післязлочинних зв'язків та відносин між злочинцем і жертвою;

– визначення чинників, що породжують та зумовлюють латентну віктимізацію;

– вивчення наслідків латентної віктимізації та визначення напрямів їх мінімізації;

– розроблення підходів та комплексу заходів протидії латентній віктимізації населення в Україні.

Вирішенню поставлених завдань будуть присвячені наступні публікації.

В статье рассмотрены вопросы увеличения степени уязвимости жертв латентных преступных посягательств перед повторным нанесением им вреда преступлениями, а также повышение в связи с этим рисков преступных посягательств против неопределенного круга людей.

The article deals with the question of increasing the vulnerability of victims of latent crimes before re-harming them, as well as an increase in connection with this, the risk of criminal attacks against unspecified persons.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол №3 від 18 березня 2015 р.).